

AZ ÉSZ HATÁLYA ÉS HATÁRA

- DAVID HUME FILOZÓFIAI RELÁCIÓELMÉLETÉRŐL -

EGYED PÉTER

Előjáróban meg kell említenem, hogy tavaly múlt 300 éve, 1711. április 26-án született David Hume, a skót és egyetemes filozófia e kiválósága, azonban nem csak ezért esett a választásom kimondottan az ő limitatív ész-felfogására. Ez a koncepció a Hume-irodalom sajátos témája, mind a mai napig számos tévedés és félreértés forrása, még ami a híres *Prolegomena*béli Kant-recepciót is illeti¹, hadd említsem itt csak az utóbbi évek egyik legjobban jegyzett monográfiáját e tekintetben, Owen, David: *Hume's Reason*, (Oxford, Oxford University Press, 1999.) című munkáját, de említhetném R. W. Serjeantson² alapos tanulmányát is Hume logikai munkásságáról, különös tekintettel az általános szabályoknak a szerepére (közismerten ez a kanti sematizmus-elmélet egyik középponti kérdése). Immár konszokrált kutatások folynak Hume asszociáció-tanának, reprezentáció-felfogásának, logikai szintaxisának, episztemológiai vagy mentalista-kognitivisták beállításának stb. kérdéseiről. Mindezeknek a fényében részben az okság-felfogás, és még nagyobb mértékben a valószínűségi relációkban valószínűsíthető ismeretek egyre hozzátvetőlegesebb jellegével kapcsolatos felismeréseit értékelik újra főleg a verifikálhatósági kritériumok szempontjából.

Hume konszokrált filozófiai tételeinek értelemezésében nem kerülhettük meg a 'bécsi kör' gondolkodóinak a hivatkozásait, akik Bertrand Russell logikai atomizmusát és főleg Ludwig Wittgenstein tautológiaelméletét kívánták a humei hagyománnyal összekapcsolni. Ez számos szélsőséges megfogalmazáshoz is vezetett, mindazonáltal igen nagyszámú humei mondatnak a modern tudományos episztemológia szempontjából megadható általános értelmezhetőségéhez is hozzásegített.³ Előzetesen még azt is meg kell jegyeznünk, hogy habár a filozófiai relációk tekintetében Hume felfogásának vannak előzményei az antik és középkori filozófusoknál (Arisztotelész, Aquinói Szent

---

¹ Mark Steiner: *Kant's Misrepresentations of Hume's Philosophy of Mathematics in the Prolegomena*. *Hume Studies* Volume XIII. Number 2. Nov. 1987. 400-417.

² R.W. Serjeantson: *Hume's general rules and the 'chief business of philosophers'* In. *Impressions of Hume*. Ed. By Marina Frasca-Spada and P. J. E. Kail. Oxford University Press, 2005. 187-212.

³ Lásd ezzel kapcsolatban William Kneale-Martha Kneale: *The Development of Logic*. The Clarendon Press Oxford, 1966. 266.

Tamás és Ockham), Hume mégsem hivatkozik ezekre. Ennek a magyarázata az, hogy – amint művének a régi filozófiáról szóló részében kifejti – a régi filozófia egyáltalán nem tudta felfogni a tárgy változását, mint fokozatos minőségváltozást, és ebből származik az abszolút azonosságnak, valamint a homogén szubsztancialitásnak a tévképzete. Az újabb filozófiával kapcsolatos alapvető megjegyzése az, hogy olyan érzékelésfogalommal dolgozik, amelyben lehetetlen a kvalitatív különbségeket és még kevésbé azok változásait szemlélni (amennyiben megmaradunk az egyszerű és egyedi *benyomás*nál). Szerinte benyomásnak megfelelően diszkrét ideák hozhatják csak létre a rendszeres kutatáshoz használható gondolati elemeket, tehát a kvalitatív kutatásban az észnek fontos szerepe van.

Témánk szempontjából a leginkább azt kell hangsúlyoznunk, hogy Hume fiatalkori programatikusan nagy műve morálfilozófiai végeredményben morálfilozófiai célzatú volt, részben ennek módszertani előfeltételezése mindaz, amit az ész limitációjával kapcsolatosan megfogalmazott. Evidenciának tűnik a számára, hogy amennyiben az emberi természetéről akarunk valamit mondani, a mozgás és cselekvés folyamatainak a megértésében az akarat és a szenvedélyek szolgálhatnak csak oksági magyarázó elvként, mivelhogy valaminek a kieszelése és a megtervezése önmagában soha nem vezet ahhoz, hogy mozogjunk vagy cselekedjünk. Ebben Hume a régebbi filozófiák általános magyarázati sémáit követi, álláspontunk szerint azonban túlzott, az, amit az ész szerepének a limitációjával kapcsolatban hagyományosan róla megfogalmaznak. Szerintünk pontosabb előzetes megfogalmazás az, hogy inkább csak az ész kompetenciáit akarta egzaktabb módszerekkel meghatározni. Hagyományosan Locke felfogásához szokták kapcsolni az övét. Azonban sok összefüggésben Descartes klasszikus műveivel, az *Értekezés a módszerről*, valamint az *Elmélkedések az első filozófiáról* című munkáinak bizonyos megállapításaival is kapcsolatba hozható. A jelzett művekben Descartes ugyanis arra az álláspontra helyezkedett, hogy amennyiben az érzékek adatai az ideák formájában az elménkbe kerülnek, bizonyos *szelekció* alapján kerülnek oda. Egyrészt főleg azok az érzékek jönnek számításba, amelyek az ember fennmaradása szempontjából fontosak (antropológiai rendezés). Másrészt, episztemológiai feldolgozás is folyik, megvizsgáljuk ugyanis, hogy (mint létezőkre vonatkozóknak), milyen okok és hatások közben jöttek létre. Tehát az okok és hatások szerint megvalósuló szintézisek előzetes restrikciónaként működnek a tudat ideáinak a kialakításával kapcsolatban. Ez az összefüggés akkor is megteremthető, ha, amint az *Értekezést* szemlélő Adam Smith megjegyezte⁴, Hume felfogásának a lényege az volt, hogy a lélek nem más mint a különböző észleletek rendszere vagy sorozata: az észleletek, így a

---

⁴ D. Hume: *Értekezés az emberi természetről*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1976. 611.

hideg és a meleg, a szeretet és a harag, a gondolatok és érzetek észleletei egyesülhetnek egymással, de nem találunk semmiféle tökéletes egyszerűséget vagy azonosságot – amint azt már az előzményekben, Hume-nak az újabb filozófiával kapcsolatos álláspontjáról megfogalmaztuk. Kimondottan a descartesi *clara et distincta perceptio* módszertanára visszautalva, Adam Smith a következőképpen folytatta: „Descartes szerint a lélek lényege a gondolat, nem ez vagy az a gondolat, hanem a gondolat általában.” Végül megfogalmazta az empirikus és a szellemi immanencia szempontjából szemlélt elme döntő módszertani különbségét: a karteziánizmus álláspontja teljesen felfoghatatlan, hiszen minden, ami létezik, egyedi. „Ennélfogva a szellem szükségképpen a különböző egyedi észleletekből tevődik össze. Tehát össze-tevődik belőlük, vagyis a szellem nem rendelkezik különböző észleletekkel.” A Hume-konceptió összefoglalását elkészítő Adam Smith-től nyilván nem várhatjuk el, hogy a karteziánus koncepciókat arra a részére figyeljen fel, amely szerint vannak az észleletek és ideák összerendezését szolgáló előzetes általános rendező elvek, mint amilyen például az okság vagy a hatás. A továbbiakban éppenséggel azt az álláspontot képviseljük, hogy ezek az *általános előzetes rendező elvek* nagymértékben kapcsolatba hozhatók Hume relációival, tehát a klasszikus racionalizmusnak a klasszikus kanti apriorizmust megelőző általános képzetéről van szó. Hasonlóan közös gondolati paradigmát jelent az ún. általános szabályok kérdése is, ezeket – ismeretes módon – Descartes az észhasználat általános szabályaiként fogalmazta meg. Van azonban a kérdésnek egy más típusú megközelítése is. Már említett tanulmányában R. W. Serjeantson szövegszerűen is kimutatta, hogy az általános szabályok (relációk) koncepciójának egyik forrása Isaac Newton a természet filozófiájának matematikai elveiről szóló egyik munkája volt. (Pontosabban a *Principiae mathematica philosophia naturalis* III. könyvének a bevezetője (az 1726-os 3. kiadásból). Ezzel szemben fogalmazta meg Hume polemikus álláspontját, amelyben az arisztotelészi szubsztanciális természettől, annak kategóriális felfoghatóságától és legfőképpen az ezzel kapcsolatban kialakított skolasztikus metodológiától határolta el magát.⁵

---

⁵ „Ennyi az egész *logika*, amelyet fejtegetéseimben jónak láttam felhasználni, és talán még ez sem lett volna okvetlenül szükséges, hanem elég lett volna értelmi képességünk elveinek természetes működésére hagyatkoznunk. Logikusanak, e skolasztikus észlelőnyek, nem mutatkoznak annyival jobbnak a beavatatlan tömegnél eszük és képességeik használatában, hogy kedvünk támadna utánozni őket, s szabályok és előírások terjengős rendszerét felállítani, és ehhez igazodni filozófiai következtetéseinkben”. I.m. 244-245. Legáltalánosabb megfogalmazásukban Isaac Newton szabályai a következők voltak: „1. Ne tételezzünk föl több okot a természeti dolgokban, mint amennyi igaz és elégséges a jelenségek megmagyarázására. 2. Ennélfogva ugyanazon természeti következményeket, amennyire csak lehetséges, ugyanazon okoknak kell tulajdonítanunk. 3. A testek azon tulajdonságai, amelyek nem mutat-

Az ész csupán ismeretelméleti-logikai behatárolása ott válik kérdésessé, amikor magával az emberi természettel kapcsolatos gondolataink (ideáink) megértésére vonatkoztatjuk, ugyanis az emberi szellem működése végső elveinek a feltérképezése és a megértése (ideáink összekapcsolása) is része az emberi természetnek magának. Önmagunk felfogása különböző ideáink helyes összekapcsolásának az eleme és feltétele is (hogy nem mondjuk ki a kanti kulcsszót, a *képességet*), amelyhez az összekapcsolások, relacionálások elmélete is hozzátartozik, az összetett ideák tanulmányozása, a velük kapcsolatos szabályok megfogalmazása – amint maga hangsúlyozza –, filozófiájának alapelemeit jelentik. Szerintünk a relációkról szóló összefoglalását sokkal inkább a matematikai relációelmélet sematizmusaihoz közelíthetjük (azaz kalkulatorikusan, és kevésbé a transzcendentalizmus szerint működő rendszer-elvként határozhatjuk meg őket. Közismert módon, Hume filozófiai rendszer megalkotására törekedett). Elképzelésem szerint Hume-nak a filozófiai relációkról szóló elmélete termékenyen kapcsolható össze a matematikai relációelmélettel, ha éppen nem az utóbbinak bizonyos elemei lehettek fel Hume gondolataiban. Itt nyilván nagyon körültekintően kell fogalmazni, annak mindenkorai hangsúlyozásával, hogy filozófiai relációkról beszél. Ámde az általános (halmazelméleti) relációelmélet is mindenkor hivatkozik a filozófiai relációk filozófiai elméletére. Ha ezt az utat választjuk, nem jelenti azt, hogy nem ismerném el azoknak a hagyományos kutatási irányoknak a létjogosultságát, amelyek Hume asszociációelméletének pszichológiai útját járják, és természetesen mindazokét, amelyekről már szóltam.

Műve I. részében (*Az ideákról, eredetükről, összetételükről, asszociációjukról, és elvontságukról*), illetve annak a IV. szakaszában, az asszociációkról szóló részében Hume leszögezte, hogy létezik az ideákban egy olyan közös minőség, amelynek alapján képesek vagyunk őket szabad és teremtő módon összekapcsolni. „... a természet mintegy rávezet bennünket, hogy hol keressük azokat az egyszerű ideákat, amelyeket a leghelyesebb összetett ideákká egyesíteni. Három minőség létezik – ma reláció-osztályoknak neveznénk – amely képes ilyen asszociációt teremteni és átvezetni a szellemet az egyik ideától a másikig, nevezetesen a *hasonlóság*, a térbeli és időbeli *érintkezés*, valamint

---

nak fokozati növekedést (intensio), vagy csökkenést (remissio), és amelyek a tapasztalataink körébe eső minden dologhoz hozzátartozni látszanak, mindennemű test univerzális tulajdonságainak tekintendők. 4. A kísérleti filozófiában azokat a kijelentéseket, amelyeket általános indukciónal vontunk le, jelenségekből, pontosan vagy nagyon nagy mértékben igaznak kell tekintenünk, függetlenül bármelyik ellenőzők szóló hipotézistől, ami csak elképzelhető, mindaddig, amíg csak olyan más jelenség nem bukkan fel, amely által vagy pontosabbá tehető vagy pedig kivételek által korlátozottnak bizonyulnak.” Hume gondolkozásában pontosan nyomon követhető az igazodás a newtoni módszertani elvekhez, mint ahogy a tőlük való indokolt eltérés is.

az ok és az okozat kapcsolata.”⁶ Nem kevésbé fontosak azok a specifikációk, amelyekkel az asszociációkat definiálja. Először is, megállapította, hogy a minőségek *valóban* asszociációkat teremtenek a minőségek között, és ezek az egyes ideák felmerülésekor *ténylegesen* fölvetik a másikat is. Tehát nem a szökellő képzettársítás esetleges és fantomatikus munkájáról van szó, hanem az ideák közös tulajdonságaiban létesülő kapcsolatokról. A hasonlóság azt jelenti, hogy az érzékek valamilyen *szabályt* követnek, miközben tárgyaikat változtatják, azaz az egyikről a másikra valóban akkor mennek át, ha azok érintkezésben vannak, mely érintkezés a téri-idő viszonyok kérdése. (Itt kell megemlítenem, hogy Hume tér-idő koncepciójának van egy fenomenológiailag is értelmezhető közelség-távolság dimenziója, túl a közelség-távolság kérdés geometriai értelmezhetőségén). E szakasz végén kijelölte, hogy leginkább azokat az „összetett ideákat érdemes tanulmányoznunk, amelyek állandó tárgyai a gondolkodásnak és az elmélkedésnek, s amelyek rendszerint az egyszerű ideákat egyesítő elvek valamelyikéből származnak.”⁷

Meg kell ismételnünk tehát, hogy a *filozófiai relációelmélet* az egyszerű ideák összetett ideákká való egyesülésének a szabályszerűségeit vizsgálja, Hume filozófiájának alapelemeiről van szó. A relációkról szóló V. szakasz megjegyzéseket, azaz kiegészítéseket, pontosításokat, elmélyítéseket és klasszifikációkat tartalmaz. Le kell szögeznünk, hogy a reláció Hume-nál nem fogalmi primitív, és nem is generikus relációt jelent – amint a relációelméletekben a kiinduló relációfogalmakat klasszifikálják. Nem, Hume pontos szemantikai és ontológiai determinációkat ad, megismételve korábbi meghatározása instrumentális értelmét is: „A *reláció* vagy kapcsolat szót két, igen különböző értelemben szokás használni. Vagy azt a minőséget értik rajta, amelynek révén a képzelőerő összekapcsolja az ideákat, és az egyik idea – mint láttuk –, természetes módon vonja maga után a másikat, vagy pedig azt a sajátos vonatkozást, amelynek tekintetében jónak láttunk összehasonlítni két ideát, még ha a képzelőerő teljesen önkényesen egyesíti is őket. A köznyelv mindig az előbbi értelemben használja a *reláció* vagy *kapcsolat* szót, és csupán a filozófiában terjesztjük ki jelentését az összehasonlítás tetszőleges tárgyaira, akár van összekapcsoló elv a tárgyak között, akár nincs.”⁸ A reláció elsődleges értelme tehát minőség, de ebben az esetben – tesszük hozzá –, az ideáknak is tartalmaznia kell (vagy reprezentálnia kell – nem látszik eldöntöttnek –) azt a minőséget, amely a tárgyakban megvolt, amikor a benyomások, afficiációk után létrejövő ideák homályosabb konzisztenciájában rögzült. Hume nem foglalkozik a minőség metafizikai szituálásának a

---

⁶ D. Hume: *Értekezés az emberi természetről*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1976.

⁷ Uo. 37.

⁸ Uo. 38.

hagyományos kérdéseivel (elsődleges-, másodlagos-, esszenciális-, tárgy-, tárgyban stb). A köznyelvi értelem eljárásai követnek egy bizonyos intuitív adottságot-lehetőséget, míg a filozófiai eljárás akkor is megpróbálkozik az [önkényes] összehasonlítással, ha az összehasonlítás tetszőleges terminusai között nem lehet alkalmazni a hasonlóság elvét. Ebben az utóbbi kiterjesztésben azonban megvannak már a reláció halmazelméleti értelmezhetősége, amennyiben tetszőleges tárgyakról (illetve értelemszerűen azok lehetőségképpen izomorfiájáról beszél), amit esetünkben az eredeti megfogalmazás jobban hoz „and tis only in philosophy, that we extend it to mean any particular subject of comparison, without a connecting principle”.

Példázként röviden kitér a távolság eltérő köznyelvi és filozófiai értelmére, amelyet műve további fejezetében hosszan elemzett, itt azonban nem tudjuk érinteni. Azt azonban nyilvánvalóvá teszi, hogy az összehasonlíthatóság alapvető értelme geometriai, a tárgyak geometriai összehasonlíthatóságán alapul.

A következőkben a minőségeket, illetve a relációkat osztályozta, mégpedig azokat, amelyek a filozófiai reláció ideájához vezetnek. A halmazelméleti relációelmélet alapján ez a klasszifikáció a homogén relációosztályokat írja le. A relációk másik csoportosítási lehetősége abból adódik, hogy vizsgálhatjuk a relátumok homogenitását. Ebből a szempontból a relációkat két nagyobb csoportra oszthatjuk aszerint, hogy a kapcsolatban levő relátumok azonos minőségűek-e, vagyis azonos halmaz elemei, vagy sem? A két lehetséges válasz mentén különíthetjük el egymástól a *homogén*, illetve a *heterogén* relációkat.

David Hume ilyen értelemben 7 különálló kategóriába különítte el relációit és kijelentette, hogy ezek minden filozófiai reláció forrásának tekinthetők.

1. „Az első a *hasonlóság*. Hume hangsúlyozta, hogy e nélkül nem létezhet semmiféle filozófiai reláció, mert csak az olyan tárgyakat lehet összevetni, amelyek valamelyest hasonlítanak egymásra. Azonban a hasonlóság nem mindig elégséges feltétele annak, hogy össze is kapcsoljuk az ideákat. Ugyanis többféle dologban hasonlíthatnak az ideák, amelyek mindegyike csoportonként inkább külön fogja választani, mint egyesíteni az ideákat. Van tehát konvergencia és divergencia a hasonlósági minőségben.
2. Az azonosság parmenidészi értelemben jelenti az állandó és változó dolgok önonazonosságát. Az azonosság a legegységesebb minden reláció között, hiszen minden dologban megvan, akár a legrövidebb ideig létezik. Ez tehát kimondottan egy ontológiai, létreláció, a lét vizsgálhatóságának a kérdését jelenti, ahogyan később majd Fichténél és Hegelnél feltűnik.
3. A tér és az idő relációi (ennél csak az azonosság egyetemesebb). Ennél a filozófiai relációnál Hume sokkal inkább a téri-idői számításoknak a képzetét favorizálta és nem annyira a

kanti transzcendentális esztétikai képzetek sokkal spekulatívabb dimenzióját. A végtelen végtelen számú műveletet jelent Hume-nál, a szemléletének formájául szolgáló viszonyítási dimenziók – amint mondtuk – akár fenomenológiai elemzés tárgyául is szolgáló működtetéseként. Végtelen számú összehasonlítás válik lehetségessé az olyan összehasonlításokkal, mint „*távol van valamitől; közel van valamihez; fölötte, alatta, előtte vagy utána van.*” 4. Mennyiség és szám szerinti reláció (azaz összehasonlíthatóság mennyiség és szám szerint). Ez is termékeny forrása a relációnak, állapítja meg Hume, a számosság esetében pedig a platóni és leibnizi hagyományra, képzetekre kell gondolnunk. (Egy 1930-as híres tanulmányában Rudolf Carnap egyenesen a viszonyok logikájának a kidolgozására tett javaslatot. Éppenséggel Leibniztól eredeztette a filozófiának azt az elképzelését, amely szerint a logikának a relációs formájú mondatokat is figyelembe kellene vennie. „A relációs mondatban – írta volt –, pl. az »a nagyobb mint b-ben, két vagy több tárgyat (vagy ha úgy tetszik, több szubjektum-fogalmat állítunk egy bizonyos viszonyba.»⁹) 5. Fokozatosság – ez alatt azt értette Hume, hogy milyen fokon van meg egy tárgyban bizonyos-, az összehasonlíthatóság alapját képező tulajdonság, azaz például, hogy valami valaminél súlyosabb (súly) avagy színesebb (szín). 6. Az ellentétesség (amely látszatra kivétel a szabály alól, hogy tudniillik minden reláció bizonyos fokú hasonlóságon alapul. Ez a reláció azonban a lét-nemlét ellentétét képviseli, azaz az ontológia helyét. A lét és nemlét hasonlatosságát eléggé spekulatíván, azaz egy harmadik minőségre, illetve ideára való visszavezetéssel oldotta meg Hume. A létezés illetve nemlétezés annyiban tartalmazza a tárgy valamilyen ideáját, hogy az egyik kirekeszti az illető tárgyat a tér és az idő azon részeiből, amelyekben belül az – állítás szerint – nem létezik.” 7. Végül a többi – derivált ellentétről – (pl. tűz-víz, hideg-meleg ellentétességéről) voltaképpen csak a tapasztalatból, illetve a jelenségek okainak és okozatainak az ellentétességéből szerzünk tudomást – azonban e kérdést Hume szándéka szerint az okság alatt elemzi majd. Végül kitér a különbözőség kérdéseire, azonban ezt a hasonlósági reláció tiszta negációjának és nem egy adott minőségnek, valóságos és pozitív összefüggésnek tekintette. A különbözőség kétfajta, heterogén, annak megfelelően, hogy a különbözőség vagy az azonosságnak az ellentéte, vagy pedig a hasonlóságé. Az egyik esetben *számbeli* különbségről beszélt a skót filozófus, míg a másik esetben *fajta* szerinti különbségről.

Az *Értekezés...I.* könyve III. részében (I. szakasz) Hume tovább osztályozta és finomította a relációkkal kapcsolatos megfontolásait, egyrészt a tudás megalapozásának a szempontjából (tudományos episztemológia), másrészt

---

⁹ Rudolf Carnap: *A régi és az új logika.* In. *A Bécsi Kör filozófiája.* Gondolat Kiadó, Budapest, 1972. 203.

pedig a modalitás (valószínűségek) perspektívájából. Az ismertetett hét filozófiai relációt további két csoportba kívánta osztani. Az egyik osztályba kerültek azok, amelyek teljes mértékben az összehasonlítandó ideáktól függenek, a másikba pedig azok, „amelyeket meg lehet változtatni anélkül, hogy egyben valamilyen változás menne végben az ideákban is.”¹⁰ Ennek nyomán a hét filozófiai reláció közül csak négy olyan marad, amely kizárólag az ideáktól függ és ezért tudás és bizonyosság tárgya lehet: a *hasonlóság*, *ellentétesség*, a *minőségek fokozatai*, a *mennyiségi vagy számbeli arányok*. Ezt az osztályt tovább lehet finomítani, abból a szempontból, hogy hármát az első pillantásra felismerünk és így ezek szigorúan véve inkább az intuíciónak, mintsem a demonstrációnak a körébe tartoznak. Nem is az intuíció közvetlen bizonyosságának a kérdése hozza itt a bizonytalanságot, hanem inkább a hasonlósági reláció viszonylagossága – ezt ugyanis csak a mértani képzetek szempontjából pontosította Hume. Affelől azonban bizonytalanságban hagy, hogy amennyiben a hasonlóság esetében netán tévednénk, milyen korrekciós lehetőségeink vannak. Avagy, hogy milyen megfontolásokat kell működtetni a látszólagos nem-hasonlóság (aszimmetrikus relációk esetében)? A bizonytalanságot, vagy néminemű önkényességet azonban megengedi a mennyiségi vagy számbeli arányok megállapítása esetében. Azaz: nagyon kis mennyiségek összehasonlítására vannak közvetlen intuitív lehetőségeink, a nagyon nagy mennyiségeket azonban már csak becsülhetjük, valamilyen *mesterséges* összehasonlítási kritérium segítségével.¹¹ Hume-nak van egy vázlatos matematikafilozófiája a fenti elképzeléseinek az alátámasztására, amelyben a geometriának azért biztosít fontos szerepet, mert az lehetőséget ad a képzelőerő kibontakoztatására, szemben a matematikával, amely objektumait tekintve („végtelenül finom létezők”) mindenféle a demonstrációkhoz nem illő spekulációra adnak teret.

A Témánk szempontjából igen fontos II. szakaszban megállapította, hogy az ideától nem függő további három reláció tárgyalásában analitikus megfontolásokkal kell élni. Ezt megelőzően általában értelmezte az összehasonlítás fogalmát. Kijelentette, hogy „a gondolkodás különböző fajtái valójában mind csak azt jelentik, hogy összehasonlításokat teszünk, hogy felfedezzük a tárgyak – két vagy több tárgy – közötti változó vagy változatlan relációkat.”¹² Ez nagyon leegyszerűsítő és félrevezető definíció lehetne, ha nem vennénk tekintetbe a hozzá fűzött módszertani jellegű iránymutatást: „Az összehasonlítást elvégezhetjük akkor is, ha mindkét tárgy megjelenik az érzékeinknek, és akkor is, ha egyik sem, vagy csak az egyik. De ha mindkét tárgy, és velük

---

¹⁰ Értekezés... 107.

¹¹ Uo. 109.sk.

¹² Uo. 112.

együtt a köztük fennálló reláció is megjelenik, *akkor* inkább észlelésről beszélünk, mintsem gondolkodásról; ez esetben nem működtetjük gondolkodási képességünket, sőt, voltaképpen nem megy végbe semmiféle cselekvés.” Ez a megállapítás voltaképpen semmi egyébnek a kijelentését nem jelenti, mint hogy amennyiben valamilyen tárgyat észlelünk, akkor valóban azt a tárgyat észleljük és nem gondolkodunk, az azonban nagyon is megfontolás tárgyát képezi, hogy két tárgy összehasonlíthatósága esetén (amelyek közül az egyik hiányozhat) a hasonlósági reláció lehetősége valóban az észleletben (vagy ha nem abban, akkor miben?) adott. Ha következetesen a relációelmélet összefüggésében gondoljuk el a dolgot, akkor az azonos méretű tárgyak halmazának a fogalma szempontjából az axiomatika megfontolásaihoz kell fordulnunk. A megfigyelésekben semmiféle gondolkodás nem lehetséges, még az alakészlelés szintjén sem: „E felfogásmód szerint soha nem szabad gondolkodásnak tekintenünk azokat a megfigyeléseket, amelyeket az *azonosság* és a *térbeli és időbeli viszonyokat* tehetünk, mivel e megfigyelések során a szellem sem a valóságos létezésnek a fölfedezésében, sem pedig a tárgyak közötti relációknak a megállapításában nem léphet túl azon, ami közvetlenül megjelenik érzékeinknek.” Itt nyilvánvalóan a gondolkodást, illetőleg a szellemet illető limitatív, az empirizmus filozófiai alapállását ismét megerősítő elvek kijelentéséről van szó. Az egyetlen döntő kapcsolat, amelyek a tárgyak egymást feltételező vagy egymást követő fennállásában érvényes, az az oksági kapcsolat, amely minden tér-idői változó rendszerben az egyetlen változatlan reláció. Egyedül az ok-okozati kapcsolat vezet túl az érzékeken és ezért válik az ok-okozati kapcsolat (valamint annak elemzése) voltaképpen az egyetlen ész-kérdésnek, a szellemet megalapozó egyetlen összefüggésformulának. Ez azonban nagyon összetett kérdéskör, voltaképpen egy egész okságtant takar, amelyben a demonstrációs és deliberációs eljárások a relációk sokaságát mutathatják ki. Az ok és okozat időbeli viszonyát (az ok előzetessége) fontosságban messze felülmúlja az ok-okozati kapcsolatok szükségszerűségének a megállapítása. A szükségszerűségi oksági kapcsolatok létezése képezi az alapját a természet egyetemes összefüggésének, az ilyen relációosztályok feltételezése alapján lehetséges egy pozitív ontológiára következtetni. Nem a tételes állítások a legfontosabbak, hanem maga a kérdés. (Hume okság-értelmezésében az egyik legmegfontolandóbb és érvelésünkhöz közel álló álláspontot Strawson fejtette ki, aki szerint ami a legfontosabb az egész okság-elméletben az, hogy ezek a kapcsolatok többször és ami a legfontosabb *szabályszerűen, szabályossággal* jönnek létre, és ennek alapján alkalmazhatók és a benyomásokon túl a természetben létező dolgokra is ki lehet terjeszteni a vizsgálati érvényüket. Ámde Strawson állította fel azt a hipotézist is, hogy a szkeptikus Hume ellentmond annak a lehetőségnek, hogy

egyáltalán valamit mondhassunk a természetről.)¹³ Amint ennek a filozófiai episztemológiának talán a legfontosabb mondata megfogalmazza: „Először, milyen alapon nyilvánítjuk *szükségszerűnek*, hogy aminek a létezése valaha elkezdődött, annak oka is van? Másodsor, miért következtetünk arra, hogy ilyen és ilyen oknak *szükségképpen* ilyen és ilyen hatása van; és miféle *következtetés* révén jutunk el az egyiktől a másikig, milyen természetű a *hivés*, amelyet a következtetés felől táplálunk magunkban?”¹⁴ (Itt kell megjegyznem, nagyon szélsőséges álláspontot képviselt ebben a kérdésben Moritz Schlick, amikor a következőkben foglalta össze magának az oksági kapcsolatnak a kutatására vonatkozó, szinte tiltásként értelmezett szkepszist: „Mindezt természetesen igen világosan látta már Hume is, amikor azt mondta, hogy az oksági kapcsolatra vonatkozóan lehetetlen bármiféle »benyomást« vagy ideát felfedezni. Csak még erőteljesebben hangsúlyozzuk ezt, amikor hozzátesszük, hogy már azzal értelmetlenséget művelünk, ha *keresni* próbálunk valami ilyesfajta benyomást. E tekintetben Hume és Kant tökéletesen egyező véleményen van.”¹⁵ Ezek kimondottan a tudományos episztemológia területéhez tartozó gondolatok. Nagyon fontos felfigyelnünk a *hivés*, a *hit*-mozzanat hangsúlyozásának a fontosságára. A *hivés* (mindig tevékenység!) is a szellem működésének az egyik formája, éspedig a szellemnek egy olyan *érzése*, amely az ítéletalkotás ideáit megkülönbözteti képzelőerőnk fikcióitól, erősebb és nagyobb befolyással bíró és a konvenció által (tehát mindannyiunk által valóban erősebbnek és nagyobb befolyással bírónak) tartott ideákról van szó.¹⁶ A tudományban sokszor hangsúlyozzák (igen hangsúlyosan például Polányi Mihály különböző tudományelméleti munkáiban), hogy a tudós sem tud megenni ama hit nélkül, amely tudományos igazságaihoz és eme igazságok által afficiált objektumokhoz fűzi. (Voltaképpen ebben a helyzetben nem Hume okság-konceptiójának a kérdéseivel foglalkozunk, hanem annak a megállapításával, hogy a *szükségszerűségi* oksági reláció különböző kérdései és az azzal való foglalkozás képezik az észműködések voltaképpen területét, tehát tudományos episztemológiai pontossággal determinálható az észhasználat és annak hatálya.)

A IX. szakaszban Hume kitér arra a jelenségre, hogy bizonyos reláció-típusok szimultán lépnek fel, mint például az érintkezésen és az oksági reláción alapuló tartós kapcsolat. Ez feltétlenül a jelenség-együttesek fennállását,

---

¹³ Strawson, G. (1989) *The Secret Connexion: Causation, Realism, and David Hume* (Oxford, Clarendon Press).

¹⁴ *Értekezés...* 118.

¹⁵ Moritz Schlick: *Az okság a mindennapi életben és korunk tudományában*. In. *A Bécsi Kör filozófiája*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1972. 356.

¹⁶ *Értekezés...* 146.

helyesebben az arról kialakított tartós benyomást képviseli, és a különböző ilyen konfigurációk közötti súlyozások, erősségi fokozatok megteremtését. Hume kimondottan a *valóság*, valamint a *valóságok* és a közöttük létrejött fokozati viszonyokat tárgyalja itt, amelyek tehát a relációk alkalmazása nyomán alakíthatóak ki. Ezekben a mentális-logikai tevékenységekben döntően fontos a képzelőerő, amely a hívés erejével támogatja a valóság-konfigurációkat, és amely elválasztja őket a csapongó képzelet által létrehozott fikcióktól. Ez messzemenően kapcsolatba hozható a kanti hipotízis- valamint sematizmus elmélettel. (Ebbe a kérdésbe itt és most azonban nem célunk belemenni. Ismeretes módon a Kant-Hume viszony, főleg a *Prolegomena*nabeli kanti érvelésmód alapján – sztenderd témája a vonatkozó irodalomnak. Lexikon-szinten is igen megbízható összefoglalásai vannak, például a *Stanford Encyclopedia of Philosophy* szentel a kérdésnek igen nagy teret, megbízható analitikus érveléssel követi Kant vonatkozó álláspontját¹⁷. Ez azonban mégsem jelenti azt, hogy ne lehetne újabb meg újabb perspektívákat találni. E sorok írója például úgy véli, hogy a hagyományos transzcendentalista szempont mellett érdemes figyelembe venni azt a lehetőséget, amely a humei filozófiai relációk apriorizmusa, voltaképpen tehát egy matematikai filozófia felől közelíti meg a kanti recepció kérdését. És ebben a legfontosabb az, hogy az ítélettípusok meghatározásakor Kant nagymértékben a matematikai igazságokra építette a szintetikus apriori ítéletek, tehát a tudományos metafizika lehetőségét. Egy következő tanulmányunkban azonban ezt a lehetőséget ki akarjuk bontani.)

A relációkról szóló tanítás inspirációja a tényleges relacionálás, azaz a minőségek megállapítása, avagy a kapcsolatok létrehozása az ideák között, az összetett ideák létrehozása érdekében. (De nem állítjuk, hogy ezek lennének a kanti a priori szintetikus ítéletek közvetlen megfelelői, vagy azok elemei, jóllehet sokan a transzcendentalizmus irányába értelmezik a Hume filozófiai

---

¹⁷ Ezt egyáltalán nem könnyű és magától értetődő dolog értelmezni. Kant szerint Hume egyrészt megcáfolhatatlanul bebizonyította, hogy az ész teljesen képtelen az ok és okozat kapcsolatát *a priori fogalmakból* gondolni, ugyanis ez a kapcsolat szükség-szerűséget tartalmaz. „Márpedig elgondolhatatlan, miért kelljen, mert valami van, azért valami másnak is lennie; miképp állítható tehát, hogy ily kapcsolat fogalma *a priori*? „ (Immanuel Kant: *Prolegomena*i minden leendő metafizikához, mely tudományként fog szerepelhetni. Fordította és bev. Alexander Bernát, Budapest, Franklin Társulat, 1887. 5. sk) Másrészt – és az előbbiekkal nyilvánvaló ellentmondásban, Kant megállapítja: „Én azért először is megkíséreltem, nem lehetne-e Hume kifogását egytetemesíteni és csakhamar láttam, hogy az ok meg okozat kapcsolatának fogalma távolról sem az egyedüli, mely által az értelem *a priori* gondolja a dolgok kapcsolatát, hanem hogy a metafizika csakis ily fogalmakból áll.” Ezt az ellentmondást egyesek látszólagosnak és az univerzalizmus metodológiájából származónak tartják, mások szerint az ellentmondás valóságos.

relációit -inkább az azokat létrehozó feltételekről beszélhetünk. Ennek alapja az, hogy miután a skót filozófus az okság kapcsán definiálja a két relációtípus: *filozófiai és természeti reláció* létesítésének a lehetőségét, azután mint *elfogadott elvekre* hivatkozunk rájuk.). Az inspiráció sokkal inkább a relációnáláson, azaz a logikai megismerése szükségességén van, amely értelmezésem szerint egy bizonyos fajta operációsokaság, de annak az alapján, hogy van egy operációs rendszer. A relációk tehát nem a priori lehetségesek, hanem egy operációs nyilvánvalóságuk van, azaz adódnak. Másodsorban: a relációelmélet szakemberei előtt ismeretes, hogy létezik egy bizonyos rendezési lehetőség, egy bizonyos háló létrehozásának a lehetősége, a relációk erőssége szempontjából, amelyet algebrailag a szimmetria, tranzitivitás, reflexivitás stb. jelölnek. Ha a Hume relációit rendezzük, akkor egy olyan kockát (algebrai relációkocka) kapunk, amelyben a dimenziója origója az azonosság, egyik szára a hasonlóság, amely a különbözőség felé tart, míg a másik két dimenziót a mozgást meghatározó tér- illetve idő dimenziók képezik. Az okságot akkor ezek eredőjeként kialakítható változóként szemléltethetjük. Természetesen egy olyan gondolatkísérletről van szó, amely azonban a Hume reláció-filozófiájában reálisan meglevő formális és formalizálható elemekre épít. (Kant ebben a kérdésben is tovább lépett.)

Végül itt kell megjegyezmem, hogy a logikai atomizmus és a logikai szintaxis, valamint az ezekre épülő filozófiai és tudományos elméletek mellett a jelenkori filozófiában Edmund Husserl fordult Hume filozófiája felé, megállapítván, hogy Hume benyomásai és ideái egy reális fenomenológiai tudatfilozófiába integrálhatók, amennyiben azokat nem statikus, hanem folyamatszerű elemekként értelmezzük. A mai értelmezések és viták is kétségtelenné teszik, hogy Hume esetében a modern filozófia döntően fontos protokolltételeiről van szó. Ezekhez azért is érdemes visszatérni, hogy az ész hatályát és határát belátva legyenek eszközeink annak a fordulatnak a kontrolljára, amely felvilágosodás francia filozófusainak, valamint a klasszikus német filozófusoknak az ész lehetőségeit illető ama abszolutizálásaiból származott, amelyekben az ész önmagát kritikailag szemlélő álláspontjától eltértek. S amelyet így aztán kissé igaztalanul ostorozott oly mélyrehatóan Adorno és Habermas.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Hume, David: *Értekezés az emberi természetről*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1976.
- Beauchamp, Tom L. and Rosenberg, Alexander. *Hume and the Problem of Causation*. Oxford University Press, New York, 1981.
- Beebe, Helen. *Hume on Causation*. Routledge University Press, New York, 2006.
- Owen, David. *Hume's Reason*. Oxford University Press, New York, 1999.
- Sandowsky, Louis N.: *Hume and Husserl – the Problem of the Continuity or Temporalization of Consciousness* Louis N. Sandowsky International Philosophical Quarterly (2006) Volume: 46, pt. 1, Issue: 181, Pages 59
<http://www.cafedifferance.com/biblio/2006.Sandowsky%20--%20Hume%26Husserl.pdf>
- Tagore, Saranindranath: *Husserl's conception of Hume's problem. Toward a transcendental hermeneutic of Hume's Treatise*. Man and World 27. (1994) 257-269.
<http://resources.metapress.com/pdf-preview.axd?code=mo488mlo49272g3t&size=largest>
- Serjeantson, R.W: *Hume's general rules and the 'chief business of philosophers'* In. *Impressions of Hume*. Ed. By Marina Frasca-Spada and P. J. E. Kail. Oxford University Press, 2005. 187-212.
- Kemp Smith, Norman. *The Philosophy of David Hume*. Palgrave MacMillan, New York, 2005.
- Steiner, Mark: *Kant's Misrepresentations of Hume's Philosophy of Mathematics in the Prolegomena*. *Hume Studies* Volume XIII. Number 2. Nov. 1987. 400-417.
- Strawson, G. (1989) *The Secret Connexion: Causation, Realism, and David Hume* (Oxford, Clarendon Press).
- Albrecht Wellmer, *Zur Dialektik von Moderne und Postmoderne. Vernunftkritik nach Adorno*. Suhrkamp Verlag, 1985.